

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΜΑΞΙΜΟΣ: ΕΝΑΣ ΔΙΕΘΝΙΚΟΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΣ

I

«Σύντροφοι», ξεκινούσε η επιστολή που δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του 1920 στο περιοδικό *The One Big Union Monthly* που τυπωνόταν στο Σικάγο, «σπεύδουμε να σας πληροφορήσουμε ότι οι ταξικά συνειδητοί εργάτες της Κωνσταντινούπολης ίδρυσαν μια οργάνωση [...] με στόχο την κατάργηση της μισθωτής εργασίας και την κοινωνικοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων [...] σύμφωνα με την τακτική όλων των νέων επαναστατικών οργάνωσεων σε όλες τις χώρες».¹ Αυτό που συνέδεε τη μικρή ομάδα των ομοϊδεατών στην πρωτεύουσα της παραπαίουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη μαχητική πτέρυγα του αμερικανικού εργατικού κινήματος ήταν ένα κοινό ερώτημα: με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να μιλήσουν την ενοποιητική γλώσσα της ταξικής οργάνωσης οι παραγωγοί του πλούτου, που μιλούσαν καθημερινά διαφορετικές γλώσσες, πίστευαν σε διαφορετικούς θεούς και ανήκαν σε διαφορετικές εθνοτικές κοινότητες. Οι επαναστάτες της Κωνσταντινούπολης στράφηκαν προς τους Industrial Workers of the World θαμπωμένοι από το παράδειγμά τους.

Οι IWW είχαν πρωταγωνιστήσει στις μεγάλες απεργίες των μεταναστών εργατών και εργατριών στις Ηνωμένες Πολιτείες προκρίνοντας την ίδρυση «βιομηχανικών» συνδικάτων που ενοποιούσαν τον κόσμο της μισθωτής εργασίας.² Αυτοί που συγκεντρώθηκαν τον Μάιο του 1920 στον Γαλατά και προχώρησαν

1. «Turkey on the One Big Union Map», *The One Big Union Monthly*, τ. 2/10, Οκτώβριος 1920, σ. 55· ακολούθησε δεύτερη επιστολή: «The O[ne] B[ig] U[nion] of Turkey», τ. 2/12, Δεκέμβριος 1920, σ. 49: αμφότερες τις υπογράφει ο Σεραφείμ Μάξιμος [S. Maximo] με την ιδιότητα του γραμματέα της Εκτελεστικής Επιτροπής. Ευχαριστώ τον Kenyon Zimmer για τον εντοπισμό τους.

2. Από την εκτενή βιβλιογραφία για τους Industrial Workers of the World η μελέτη του Melvyn Dubofsky παραμένει σημείο αναφοράς: Melvyn Dubofsky, *We Shall Be All: A History of the Industrial Workers of the World*, University of Illinois Press, 2017 [¹1969]. Για τη σχέση των IWW με τη μεταναστευτική εργασία και δη την ελληνική, Κωστής Καρπόζηλος, *Κόκκινη Αμερική: Έλληνες μετανάστες και το όραμα του Νέου Κόσμου, 1900-1950*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ. 43-58.

στην ίδρυση της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης πίστευαν ότι εκεί βρισκόταν το κλειδί στο πρόβλημα που τους απασχολούσε: τις πολλαπλές διαιρέσεις του κόσμου της μισθωτής εργασίας σε μια αυτοκρατορική πόλη.³ Ανάμεσά τους βρισκόταν ένας εικοσάχρονος ο οποίος ανέλαβε να συντάξει την επιστολή αυτοσύστασης της νέας οργάνωσης προς τους Αμερικανούς συντρόφους χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά: ο Σεραφείμ Μάξιμος.

Η μορφή του Σεραφείμ Μάξιμου είναι γνωστή και άγνωστη συνάμα. Η βαθιά εμπλοκή του στο κομμουνιστικό κίνημα, η εξαιρετική πρωτοτυπία του συγγραφικού του έργου, η περιπετειώδης διαδρομή του μεταπολεμικά που είχε ως απόληξη την εγκατάσταση, έως το θάνατό του, στη Βιέννη τον καθιστούν μια οικεία μορφή στον κόσμο της ελληνικής Αριστεράς – ακόμα και αν κανείς δεν ξέρει πολλά, είναι πολύ πιθανό ότι κάτι έχει ακούσει για αυτόν. Η αυτοβιογραφική αφήγηση του Σεραφείμ Μάξιμου, που δημοσιεύεται εδώ, δεν είναι μόνο ότι μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε εκείνα τα κομμάτια τα οποία μας έλειπαν από το παζλ της ζωής του.⁴ Προσφέρει κάτι περισσότερο: τη δυνατότητα να σκεφτούμε γύρω από την ανάδυση μιας διεθνικής επαναστατικής ταυτότητας σε μία στιγμή όπου οι παλιές ισορροπίες είχαν ανατραπεί και οι νέες βρισκόνταν υπό διαμόρφωση. Συνήθως τον Μάξιμο τον παρακολουθούμε από τη στιγμή που εισέρχεται, το 1923, στην ελληνική επικράτεια. Τα πιο πριν εμφανίζονται φευγαλέα ως απλές βιογραφικές πληροφορίες. Αυτό που υποστηρίζω είναι ότι πρέπει να ξανασκεφτούμε διαδρομές ανθρώπων όπως ο Σεραφείμ Μάξιμος, για να κατανοήσουμε την καθοριστική διάσταση της διεθνικότητας στη διαμόρφωση, συγκρότηση και εξέλιξη του ελληνικού κομμουνισμού. Και όχι μόνο αυτού, αλλά και του ελληνικού αντικομμουνισμού. «Τι είσαι εσύ;», ρωτούσε επίμονα ο στρατηγός Αλέξανδρος Οθωναίος τον Μάξιμο στην Καβάλα του 1923. «Έλληνας είσαι; Τούρκος είσαι; Βούλγαρος είσαι; Τι είσαι; Από πού βαστά η σκούφια σου;» (εδώ, σ. ??).

Ο κόσμος του ελληνικού κομμουνισμού ήταν διεθνικός.⁵ Η ίδρυση του ΣΕΚΕ

3. George S. Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Hoover Institution Publications, 1967, σ. 97 και πιο ειδικά σ. 105-106. Για την Πανεργατική συνολικά, βλ. Σπύρος Φράγκος, *Ο επαναστατικός συνδικαλισμός της Κωνσταντινούπολης (1908-1921) και ο Ζαχαρίας Βεζεστένης (1891-1957)*, Αθήνα, Ελευθεριακό Ιστορικό Αρχείο, 2019.

4. Πβ. Φίλιππος Ηλιού, «Σεραφείμ Μάξιμος: ένας μαρξιστής διανοούμενος», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 3, Μάιος 2001, σ. 50 και όσα εκθέτει εδώ η Πόπη Πολέμη.

5. Το ζήτημα της διεθνικότητας είναι στο επίκεντρο της έρευνάς μου για την εξέλιξη του ελληνικού κομμουνισμού. Στοιχεία και πληροφορίες στο κείμενο αυτό αντλώ από το τρίτο κεφάλαιο του επόμενου βιβλίου μου: Κωστής Καρπόζηλος, *Εκτός Ορίων: μια διεθνική ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού* (πρόκειται να κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις Αντίποδες μέσα στο

ήταν προϊόν της γεωγραφικής επέκτασης της ελληνικής επικράτειας και του συνακόλουθου εγκλωβισμού της εβραϊκής σοσιαλιστικής οργάνωσης της Θεσσαλονίκης —της γνωστής Φεντερασιόν— στις συνθήκες ενός νέου έθνους-κράτους. Η ριζοσπαστικοποίηση που οδήγησε στην συνταύτιση με την Τρίτη Διεθνή υπήρξε σύμφυτη με τις εμπειρίες μιας γενιάς ένστολων νεαρών, που είχαν πολεμήσει αρχικά στα μέτωπα του Ρωσικού Εμφυλίου και στη συνέχεια στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Από το 1922 η ιδεολογική μετεξέλιξη, που απολήγει στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος, σχετίζεται με τη μετεωρική εμφάνιση νέων στελεχών με διαδρομές όπως αυτή του Μάξιμου. Δεν είναι ο μόνος. Πρόκειται για επαγγελματίες της επανάστασης, που εμφανίζονται στην ελληνική επικράτεια από τη Σοβιετική Ένωση — αυτή είναι η πορεία μορφών όπως ο Νίκος Ζαχαριάδης, ο Κώστας Σκλάβος, ο Δημήτρης Σακαρέλλος και ο Γιάννης Μιχαηλίδης. Οι άνθρωποι αυτοί φτάνουν στην Αθήνα κουβαλώντας στις προσφυγικές τους αποσκευές την εμπειρία της ενεργούς εμπλοκής στο επαναστατικό κίνημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στη νεαρή σοβιετική επικράτεια. Στην Ελλάδα θα συναντήσουν συνομηλίκους τους από τη νέα γενιά της προσφυγικής ανταλλαγής, όπως η Χρύσα Χατζηβασιλείου, ο Πέτρος Ρούσος, ο Μήτσος Παρτσαλίδης, ο Βασίλης Νεφελούδης και δεκάδες άλλοι και άλλες πρόσφυγες που η συμμετοχή τους στο κομμουνιστικό κίνημα έγινε ο δίαυλος του ριζοσπαστικού εξελληνισμού τους.

Η αφήγηση του Σεραφείμ Μάξιμου αναδεικνύει τη ρευστή πολιτική γεωγραφία της στιγμής που έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε ως «μετάβαση» στον Μεσοπόλεμο, με τις παγιωμένες συνοριακές χαράξεις, την ανάδυση νέων πολιτικών καθεστώτων και οριοθετημένων κρατικών σχηματισμών. Εδώ δεν υπάρχει τίποτα το σταθερό. Το αντίθετο. Οι συνοριακές χαράξεις είναι προσωρινές και ασταθείς διευθετήσεις, άνθρωποι μετακινούνται άναρχα στον χώρο, υβριδικές μορφές κυριαρχίας εμφανίζονται και εξαϊλώνονται, πολεμικές αναμετρήσεις βρίσκονται σε εξέλιξη και η καθημερινή τους έκβαση αναδιαμορφώνει τον χάρτη και τους ανθρώπους του. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος —και άρα η μετάβαση στον Μεσοπόλεμο— δεν τελείωσε την ίδια μέρα. Στον κόσμο που αναφέρεται ο Μάξιμος, ο πόλεμος είναι μια παρατεταμένη συνθήκη που εκκινεί από τη βαλκανική χερσόνησο, περνάει από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και απολήγει στις νότιες επαρχίες της παλιάς τσαρικής Ρωσίας. Σε αυτό το γεωγραφικό συνεχές, η Κωνσταντινούπολη του 1920 είναι μια παγκόσμια πόλη· υπό τον έλεγχο της Κοινωνίας των Εθνών, η Πόλη του Σεραφείμ Μάξιμου είναι η πόλη που οι δρόμοι της κατακλύζονται από στρατιώτες και πρόσφυγες, όπου εξυφαίνονται σχέδια και διακινούνται φήμες, που διασυνδέεται με διαφορετικά σημεία του ορίζοντα μέσα από την κίνηση των ανθρώπων και των προσδοκιών.

Ας σκεφτούμε τη Διεθνή Πανεργατική Ένωση. Δεν είναι εδώ το ζητούμενο η σχολαστική καταγραφή των δραστηριοτήτων της, αλλά τα πολλαπλά σύμπαντα στα οποία αναφέρεται. Η ίδια η επωνυμία της μαρτυρεί την επιδίωξη της ολότητας. Η ίδρυσή της αντανακλά την πεποίθηση ότι η καταστροφική εμπειρία του πολέμου – μια εμπειρία υπαγορευμένη από τις εθνικιστικές αντιθέσεις – απαιτούσε τη μετάβαση σε μορφές υπερεθνικής οργάνωσης του κόσμου. Εδώ ο διεθνισμός δεν είναι προγραμματικός. Είναι εγγενής. Η Διεθνή Πανεργατική Ένωση αναζήτησε το οργανωτικό της πρότυπο στις Ηνωμένες Πολιτείες· εξέδωσε μια εφημερίδα στα ελληνικά – με τίτλο *Νέος Άνθρωπος*· επικοινωνούσε με το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδας· αναζητούσε τη δική της γενεαλογία στην πλούσια ριζοσπαστική παράδοση της ελληνικής διασποράς· συνομιλούσε και συνεργαζόταν με νεοπαγείς τουρκικές οργανώσεις κομμουνιστικής αναφοράς· πρωταγωνίστησε στην ίδρυση «βιομηχανικών» σωματείων με τη συμμετοχή εργατών από διαφορετικές κοινότητες της Πόλης· συνομιλούσε με τους ξένους στρατιώτες, τους πρόσφυγες του πολέμου, τους λιποτάκτες και τους τυχοδιώκτες· το βλέμμα της στρεφόταν προς τον νέο κόσμο που ανέτειλε κοντά της: τον επαναστατημένο κόσμο της Μαύρης Θάλασσας.

Αυτός ήταν ο κόσμος που διαμόρφωσε τον Σεραφείμ Μάξιμο. Ο πόλεμος, η μεταβολή των συνόρων, η διάλυση του σταθερού οικογενειακού ή κοινωνικού πυρήνα συνθέτουν τις ενοποιητικές εμπειρίες της χαμένης γενιάς του Μεγάλου Πολέμου.⁶ Ο Μάξιμος είναι παιδί αυτής της γενιάς. Η είσοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο συνιστά την απαρχή μιας περιπατητικής δίνης μέσα στην οποία ο μέχρι χτες περήφανος μαθητής συλλαμβάνεται, ταπεινώνεται, χάνει και συνάμα αποδεσμεύεται από τα σταθερά σημεία του κόσμου μέσα στον οποίο μεγάλωσε. Στη δίνη αυτή υπάρχει η σκηνή της μεγάλης εξόδου: το πρώτο ταξίδι στη Μαύρη Θάλασσα. Η προσφυγική εμπειρία είναι το εφελτήριο της χειραφέτησης. Ο νεαρός Μάξιμος γοητεύτηκε από την ένταση του Ρωσικού Εμφυλίου, συγκρούστηκε με τους εμπόρους συγγενείς του και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη έχοντας περάσει από την αποκαλυπτική εμπειρία της ολόψυχης συνταύτισης με την υπόθεση της επαναστατικής ανατροπής. Η υπόθεση αυτή προσέφερε την απάντηση στην απώλεια νοήματος που φέρνει η διατάραξη του ευθύγραμμου ιστορικού χρόνου.

Δεν είναι μια εμπειρία ένταξης σε ένα διαμορφωμένο σύμπαν – όπως θα ήταν για παράδειγμα η απόφαση ενός νεαρού βιομηχανικού εργάτη του δυτικού κόσμου στις αρχές του αιώνα να εγγραφεί στα συμπαγή κόμματα της τάξης του.

6. Ενδεικτικά, Catherine Epstein, *The Last Revolutionaries: German Communists and their Century*, Harvard University Press, 2003, σ. 16-43.

Το ίδιο το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα ρευστοποιήθηκε μέσα στη μετασχηματιστική δίνη του Μεγάλου Πολέμου. Η διάλυση της Δεύτερης Διεθνούς δημιούργησε έναν γαλαξία οργανώσεων και κινήσεων που μετέβαλαν ριζικά τον πολιτικό χάρτη της παγκόσμιας Αριστεράς. Δεν είμαστε, ακόμα, στην εποχή των συγκροτημένων κομμουνιστικών κομμάτων που ανήκουν στον οργανωτικό ιστό της Διεθνούς, αλλά ένα βήμα πριν: όταν η ίδια η συγκρότηση των κομμάτων αυτών προκύπτει από τις διαδρομές και αναζητήσεις μικρών ομάδων, που με πορείες στα όρια της τυχαιότητας μαγεύονται από την κομμουνιστική προοπτική. Η έλξη αυτή δεν είναι μόνο νοητική. Είναι χειροπιαστή. Η συνοριακή αναδιάταξη, η κατάρρευση του προπολεμικού κόσμου, η αποδιάθρωση των μηχανισμών ελέγχου, η πληθυσμιακή μετακίνηση δημιουργούσαν τις υλικές προϋποθέσεις για το ταξίδι ανθρώπων από πολύ διαφορετικές αφετηρίες στη χώρα της επανάστασης – από τον έγκλειστο σε μια παρισινή φυλακή Βίκτορ Σεργί και τον Κινέζο σπουδαστή Εμίλ Σίαο, έως τον Αμερικανό δημοσιογράφο Τζον Ριντ και τον Ινδό διανοούμενο Μ. Ν. Ρού.⁷ Πρόκειται για ζωηρά πνεύματα, νεαρούς τυχοδιώκτες και ριζοσπάστες, που έλκονται από την ανοιχτή υπόσχεση του 1917. «Θα το σκάσουμε όλοι μαζί για τη Ρωσία», έλεγε ένας φίλος του Ναζίμ Χικμέτ, «εκεί θα μελετήσουμε τον μπολσεβικισμό [...] εκεί, επί τόπου».⁸

Τον Μάρτιο του 1921 ο Σεραφείμ Μάξιμος αναχώρησε ξανά από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό την Οδησό. Αυτή τη φορά όμως δεν ήταν ένας παράνομος δραπέτης. Ήταν ένας επαναστάτης σε αποστολή. Προορισμός του ήταν το ιδρυτικό συνέδριο της Κόκκινης Διεθνούς των Εργατικών Συνδικάτων στη Μόσχα, όπου συμμετείχε εκπροσωπώντας τη Διεθνή Πανεργατική Ένωση.⁹ Αν το πρώτο ταξίδι στα ρωσικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας ήταν αυτό που τον είχε εισαγάγει στον κόσμο της κοινωνικής ανατροπής, το δεύτερο

7. Elizabeth McGuire, *Red at Heart: How Chinese Communists Fell in Love with the Russian Revolution*, Oxford University Press, 2018, σ. 70. Βλ. επίσης *M. N. Roy's Memoirs*, Allied Publishers, Private Limited, 1964, σ. 313 κ.εξ.; Susan Weissman, *Victor Serge. A Political Biography*, Verso, 2013, σ. 11-22. Η περίπτωση του Ριντ είναι γνωστή μέσα από το έργο του: John Reed, *Ten Days that Shook the World*, Νέα Υόρκη 1919.

8. Ναζίμ Χικμέτ, *Οι ρομαντικοί*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, 1968, σ. 128. James H. Meyer, «Children of Trans-Empire: Nâzım Hikmet and the First Generation of Turkish Students at Moscow's Communist University of the East», *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, τ. 5/2, 2018, σ. 195-218.

9. Reiner Tosstorff, *The Red International of Labour Unions (RILU), 1920-1937*, Brill, 2016, σ. 348-419. Για την αρχική συμμετοχή και κατοπινή αποστασιοποίηση των IWW: Wayne Thorpe, «The IWW and the dilemmas of internationalism», στο Peter Cole, David Struthers, Kenyon Zimmer (επιμ.), *Wobblies of the World: a Global History of the IWW*, Pluto Press, 2017, σ. 111-112.

ήταν αυτό που καθόρισε την ιδεολογική του ταυτότητα. Ο Μάξιμος διέσχισε τη σοβιετική επικράτεια, παρέμεινε στη Μόσχα για εβδομάδες, συναντήθηκε και συζήτησε με ομοϊδεάτες από τα πιο απόμακρα σημεία του ορίζοντα. Το συνέδριο λειτούργησε ως σημείο συνάντησης οργανώσεων που είχαν μεταξύ τους σημαντικές ιδεολογικές διαφορές, αλλά τους ένωνε η κοινή αντιπαλότητα με τον παλιό κόσμο της Δεύτερης Διεθνούς και της συνδικαλιστικής γραφειοκρατίας. Η συνάντηση αυτή δεν άντεξε στον χρόνο. Η συντηρητική άμπωτη που ήρθε μετά την επαναστατική πλημμυρίδα του 1918-1919 είχε οδηγήσει τους Ρώσους οικοδεσπότες στο συμπέρασμα ότι η επιτυχία της επανάστασης προϋπέθετε τη γενίκευση του δικού τους υποδείγματος. Ήταν η απαρχή της πολιτικής της μπολσεβικοποίησης. Οι αναρχικοί, οι συνδικαλιστές, οι Industrial Workers of the World ένιωσαν την αλλαγή, και από το σημείο αυτό και ύστερα βάδισαν σε χωριστούς δρόμους με τους κομμουνιστές της Διεθνούς.

Ο Μάξιμος έκανε άλλη επιλογή. Επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη πεπεισμένος ότι το μέλλον ήταν σύμφυτο με την πρόταση της σοβιετικής εξουσίας. Η εξέλιξη αυτή πρέπει να οδήγησε σε μια κρίση της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης, καθώς η ελκτική δύναμη του υποδείγματος των μπολσεβίκων σήμαινε την ανάλογη αποστασιοποίηση από τους Industrial Workers of the World. Σε αυτή τη μεταβολή το σημαντικό δεν είναι η σχολαστική της ανασυγκρότηση, αλλά η μετατόπιση η ίδια. Η Διεθνής Πανεργατική Ένωση —ή τουλάχιστον τα νεώτερα μέλη της— μετακινούνται νοητικά από τον κόσμο της καπιταλιστικής Δύσης σε αυτό που φαντάζει και είναι εγγύτερο: τον επαναστατημένο κόσμο της γεωγραφικής Ανατολής. Πρόκειται άλλωστε για τη στιγμή της διαμόρφωσης μιας κύριας καινοτομίας της κομμουνιστικής πρότασης: η στροφή προς τον κόσμο των παλιών αποικιών, προς τις αχαρτογράφητες για το παραδοσιακό μαρξιστικό μάτι επικράτειες της αγροτικής παραγωγής και της πρόσφατης εισόδου στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, προς το δυσεπίλυτο ερώτημα του ιμπεριαλισμού από τη σκοπιά των υποτελών. Η Κωνσταντινούπολη δεν είναι αδιάφορη για τη νέα Διεθνή. Η παλιά πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ένας κρίκος της αντιιμπεριαλιστικής αλυσίδας — «Κωνσταντινούπολη, Ιαπωνία, Κίνα και Ινδία» ήταν ο τρόπος με τον οποίο προσδιόριζε τα επίκεντρα των εργατικών αγώνων μία απόφαση της Διεθνούς το 1922.¹⁰

Ο Σεραφείμ Μάξιμος είχε συνδεθεί με τον μηχανισμό της Διεθνούς πριν ακόμα και από το ταξίδι του στη Μόσχα. Όταν στο απογραφικό δελτίο του συνεδρίου

10. Jane Degras, *The Communist International 1919-1943: Documents*, τ. 1, Frank Cass and Company, 1971, σ. 450.

ερωτήθηκε «ποιος σας γνωρίζει στη Ρωσία», απάντησε με δύο ονόματα: «Iliopoulo et Bukof. couriers de Com[muniste] Intern[ationale]». ¹¹ Η αναφορά στον Iliopoulo –έναν κομμουνιστή από τις ελληνόφωνες κοινότητες της Μαύρης Θάλασσας– υπογραμμίζει το αυτονόητο: οι αναζητήσεις και οι διαδρομές των ριζοσπαστών της Κωνσταντινούπολης διασταυρώνονταν με την εμφάνιση μιας ελληνικής κομμουνιστικής κίνησης στις ρωσικές επαρχίες της Μαύρης Θάλασσας, που σταδιακά περνούσαν υπό τον έλεγχο της νεαρής σοβιετικής εξουσίας. Οι πληροφορίες είναι φευγαλέες. Αλλά αν τις ακολουθήσουμε δίχως να τις θεωρήσουμε παραπληρωματικές, η εικόνα ξεκαθαρίζει. Η ανοιχτή γεωγραφία των Στενών και οι χαοτικές συνθήκες της στιγμής της ρευστότητας δημιουργούσαν ένα επαναστατικό μονοπάτι με τους δικούς του ξεχωριστούς κινδύνους και τις ανάλογες δυνατότητες. Στο τέρμα του μονοπατιού υπήρχε ένας σταθμός ανεφοδιασμού: οι Έλληνες μπολσεβίκοι της ρωσικής επικράτειας.

Αυτό το μονοπάτι ακολούθησε ο χαρισματικός φοιτητής Δημοσθένης Λιγδόπουλος, ο οποίος αναχώρησε από την Αθήνα επιφορτισμένος να μεταφέρει στη Μόσχα την απόφαση του ελληνικού Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος να ενταχθεί στην Κομμουνιστική Διεθνή. ¹² Ο Λιγδόπουλος σταμάτησε αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και συναντήθηκε με μέλη της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης. Στη συνέχεια έφτασε στη Ρωσία διαπλέοντας τη Μαύρη Θάλασσα. Επιστρέφοντας δεν στάθηκε τόσο τυχερός και δολοφονήθηκε εν πλω· μαζί του και ο άνθρωπος που τον συνόδευε, ένας νεαρός μπολσεβίκος με το όνομα Ωρίων Αλεξάκης. Ο Δημήτρης Σακαρέλλος αναχώρησε το 1919 από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό την επαναστατημένη Ρωσία. Τον επόμενο χρόνο τον βρίσκουμε στα γραφεία της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης και το 1921 να διευθύνει στο Νοβοροσίσκ τον Σπάρτακο, «Όργανον του Ελληνικού Τμήματος της εν Νοβορωσίσκη Περιφερειακής Οργανώσεως του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ρωσίας». ¹³

Είναι ιστορίες που κλονίζουν τις απόλυτες ταξινομήσεις, τις αυστηρές νομοτέλειες και την επιθυμία να δούμε τα ιστορικά υποκείμενα να προχωρούν προσεκτι-

11. Ο προσωπικός φάκελος του Σεραφείμ Μάξιμου στα αρχεία της Κομμουνιστικής Διεθνούς είναι εξαιρετικά ισχνός. Το απογραφικό δελτίο του συνεδρίου του 1921, Ρωσικά Κρατικά Αρχεία Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας (στο εξής: RGASPI), 495/207/414.

12. Για το θέμα, βλ. τη μυθιστορηματική βιογραφία: Λεβ Γκουρβιτς, *Ωρίων Αλεξάκης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1979 ή σύγχρονες αναφορές όπως Κώστας Παρορίτης, «Δημοσθένης Λιγδόπουλος», *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, Οκτώβριος 1921, σ. ??.

13. Οι βιογραφικές πληροφορίες προέρχονται από σημειώματα και αυτοβιογραφικές εκθέσεις: RGASPI, 545/420/6 και 495/207/91. Βλ. επίσης Δ. Σακαρέλλος, «Οι Ζανταρμές: δεν έγινα δάσκαλος και γλύτωνα από τη μεγαλύτερη μαύρη κηλίδα στη ζωή μου», *Σπάρτακος*, 4 Ιουνίου 1921, σ. 1.

κά στα προκαθορισμένα βήματα που θα ικανοποιήσουν τις αναμονές μας. Υπάρχει κάτι το άναρχο, το απρόβλεπτο και το τυχαίο. Ο Νίκος Ζαχαριάδης ήταν ένας δεκαεξάχρονος πιτσιρικάς που το είχε σκάσει από το σπίτι του όταν έφτασε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ξεκίνησε να παρακολουθεί τις δραστηριότητες της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης, γνωρίστηκε με τον Σεραφείμ Μάξιμο και έπιασε δουλειά σε ένα εμπορικό κατάστημα στο λιμάνι. Στη συνέχεια μπαρκάρισε. Η κίνησή του στον χώρο είναι σύμφυτη με την ένταξή του στο κομμουνιστικό κίνημα. Ο ίδιος ύστερα από χρόνια αναφερόταν επιγραμματικά στη γνωριμία με τα κόκκινα συνδικάτα στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας.¹⁴ Έως εκείνη τη στιγμή στη ζωή του η ελληνική επικράτεια και οι εξελίξεις του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος φάνταζαν εξαιρετικά μακρινά. Για τα παιδιά της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης το μέλλον ήταν συνδεδεμένο με τον επαναστατικό αναβρασμό και τη δυνατότητα γενίκευσης της σοβιετικής εμπειρίας στον γεωγραφικό χώρο της παλιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

II

Ο θρίαμβος του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος στα τέλη του 1922 σήμανε το τέλος της εποχής του ενδεχόμενου. Το 1922 είναι η στιγμή που ο γενικευμένος κύκλος της αναταραχής κλείνει – η εμπέδωση της σοβιετικής εξουσίας στα επίκεντρα της εμφύλιας σύρραξης, η οριστική έκβαση του ελληνο-τουρκικού πολέμου, η αποκρυστάλλωση ενός νέου πολιτικού χάρτη ο οποίος εξαΰλωσε τις υβριδικές μορφές κυριαρχίας προς όφελος των οριοθετημένων κρατικών σχηματισμών σηματοδοτεί τη διαμόρφωση μιας πολιτικής γεωγραφίας όπου το κύριο ζητούμενο είναι η εθνική και ιδεολογική ομοιογένεια. Το αποτέλεσμα είναι η συσχέτιση της παγίωσης του νέου χάρτη με την εκδίωξη και τη φυγή εκατομμυρίων ανθρώπων. Αν τα προηγούμενα χρόνια η μετακίνηση στον χώρο εμπεριείχε την προοπτική του επαναπατρισμού, τώρα είναι όλο και περισσότερο σαφές ότι η προσφυγική εμπειρία είναι μια διαδικασία μη επιστροφής. Οι πρόσφυγες ήταν οι εκπρόσωποι ενός κόσμου που δεν υπήρχε πια· είχε εξαΰλωθεί μέσα από την κατάρρευση των αυτοκρατοριών, την άνοδο του εθνικισμού, τις κοινωνικές επαναστάσεις που όριζαν τους δικούς τους κανόνες συμπεριλήψης και αποκλεισμού.

Οι περίπου τριάντα άνθρωποι –άνδρες και γυναίκες– που αναχώρησαν το φθινόπωρο του 1922 από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό ένα λιμάνι της

14. «Ο Νίκος Ζαχαριάδης αυτοβιογραφείται», στο: Νίκος Πετρόπουλος (επιμ.), *Νίκος Ζαχαριάδης: Ιστορικά διλήμματα, ιστορικές απαντήσεις*, Αθήνα, 2011, σ. 20-21.

Μαύρης Θάλασσας αποτελούν μια ελάχιστη ψηφίδα στο αχανές και συγκλονιστικό μωσαϊκό των δώδεκα εκατομμυρίων ανθρώπων που μετακινήθηκαν στον απόηχο του Μεγάλου Πολέμου.¹⁵ Στην ιστορία όμως του ελληνικού κομμουνισμού πρόκειται για μια εξαιρετικά σημαντική εξέλιξη. Οι πρόσφυγες αυτοί ανήκαν στη Διεθνή Πανεργατική Ένωση.¹⁶ Είχαν αναχωρήσει εσπευσμένα, καθώς η επικράτηση του κεμαλικού εθνικιστικού κινήματος είχε σημάνει την απαρχή συστηματικών πολιτικών διώξεων. Χιλιόμετρα μακριά από το λιμάνι στο οποίο έφτασαν, στη Μόσχα, τις ίδιες περίπου μέρες ένας Τούρκος κομμουνιστής ενημέρωνε το τέταρτο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς για τις πρόσφατες εξελίξεις. Η πολιτική των εθνικιστών διέψευδε τις προσδοκίες των κομμουνιστών ότι το αντι-ιμπεριαλιστικό πρόγραμμα του κεμαλισμού και οι σχέσεις του με τη Σοβιετική Ένωση μπορούσαν να οδηγήσουν στον μετασχηματισμό του πολέμου σε κοινωνική επανάσταση. Τώρα το κύριο ζητούμενο ήταν η προστασία των επαναστατών που βρίσκονταν σε κίνδυνο. Μιλώντας για την κατάσταση στην Κωνσταντινούπολη, ο Sadrettin Celal Antel κατηγορήσε –για την υπονόμηση της ενοποίησης των συνδικαλισμένων εργατών– τους συντρόφους της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης, αλλά την ίδια στιγμή αναγνώρισε ότι είχαν και αυτοί βρεθεί στο στόχαστρο των διώξεων.¹⁷

Εέρουμε λίγες λεπτομέρειες. Το μόνο σίγουρο είναι ότι στα τέλη του 1922 η μικρή κοινότητα των φυγάδων από την Κωνσταντινούπολη βρισκόταν στη Μόσχα, υπό την αιγίδα της Διεθνούς Οργάνωσης για τη Βοήθεια των Αγωνιστών της Επανάστασης. Ήταν πολιτικοί πρόσφυγες που απολάμβαναν την ευρύχωρη προστασία την οποία προσέφερε το επαναστατικό σύνταγμα του 1918· το νέο πολιτικό έθνος των Σοβιέτ εγγυόταν την προστασία εκείνων που διώκονταν σε οποιοδήποτε σημείο της οικουμένης για πολιτικούς λόγους, ενώ όριζε ότι οι «ξένοι που ζουν στην επικράτεια της Ρωσικής Δημοκρατίας και [...] ανήκουν στην εργατική τάξη» ήταν ισότιμοι με τους σοβιετικούς πολίτες.¹⁸ Τα μέλη της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης γνωρίστηκαν με μπολσεβίκους από τις ελληνικές κοινότητες της Μαύρης Θάλασσας –που παρακολουθούσαν στη Μόσχα μαθήματα στις κομματικές σχολές–, απασχολήθηκαν σε διάφορες εργασίες και εντάχθηκαν στην ποικιλόμορφη οικολογία των «ξένων» πολιτικών προσφύγων που

15. Peter Gatrell, *The Making of the Modern Refugee*, Oxford University Press, 2013, σ. 3.

16. RGASPI 495/207/176.

17. Βλ. την τοποθέτηση του Sadrettin Celal Antel (Ohran), στο John Riddell (επιμ.), *Toward the United Front: Proceedings of the Fourth Congress of the Communist International, 1922*, Brill, 2012, σ. 613-619· για την Κωνσταντινούπολη, σ. 616-617.

18. Brigitte Studer, *The Transnational World of the Cominternians*, Palgrave-Macmillan, 2015, σ. 63.

βρίσκονταν στη σοβιετική πρωτεύουσα. Ο κύκλος αυτών των ανθρώπων –των μελών της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης– δεν μπορούσε να επιστρέψει στη δημοκρατία της Τουρκίας. Κάποιοι και κάποιες έζησαν το υπόλοιπο της ζωής τους στη Σοβιετική Ένωση. Άλλοι και άλλες ακολούθησαν μια διαφορετική διαδρομή: η παραμονή τους στη σοβιετική πρωτεύουσα υπήρξε το εφαλτήριο για ένα παράτολμο ταξίδι με προορισμό την Αθήνα. Σε διαφορετικές στιγμές –ανάμεσα στο 1923 και στο 1927– αναχώρησαν από τη Μόσχα με στόχο να συμβάλουν στον συγχρονισμό του ελληνικού κομμουνισμού με τις πολιτικές της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Στη μυθολογία του ελληνικού κομμουνισμού έμειναν γνωστοί ως «κούτβηδες» – μια ονομασία που παρέπεμπε στο Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο των Λαών της Ανατολής (ΚΟΥΤΒ), το οποίο που είχε ιδρυθεί στη Μόσχα τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια.¹⁹

Η πραγματικότητα ήταν πιο σύνθετη. Το πρώτο «ελληνικό τμήμα» του ΚΟΥΤΒ ιδρύθηκε το φθινόπωρο 1924, και στα τρία χρόνια που λειτούργησε φιλοξένησε περισσότερους από είκοσι σπουδαστές, εκ των οποίων η πλειονότητα προερχόταν από τον κύκλο των προσφύγων της Κωνσταντινούπολης. Η συναρπαστική αυτή ιστορία δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Πριν από τη συστηματοποίηση όμως του «ελληνικού τμήματος», δηλαδή στο διάστημα 1922-1924, μέλη της Διεθνούς Πανεργατικής Ένωσης αναχώρησαν εσπευσμένα για την Ελλάδα. Στο ταξίδι τους, στην ίδια την ιδέα του ταξιδιού, συμπυκνώνεται η καινοτομία της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Πρόκειται για μια νέα πολιτική αρχιτεκτονική, που συναρθρώνει διαφορετικά γεωγραφικά επίπεδα μέσα από τη συγκρότηση ενός παγκόσμιου πολιτικού κόμματος – το «ενιαίο κομμουνιστικό κόμμα ολόκληρου του κόσμου» σύμφωνα με το καταστατικό της.²⁰ Πρόκειται για μια σύλληψη που βρίσκεται σε στενή συνάφεια με τις ευρύτερες μεταπολεμικές ανα-

19. Το Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο των Λαών της Ανατολής (ΚΟΥΤΒ) και το Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο των Λαών της Δύσης (ΚΟΥΝΜΖ) είχαν ιδρυθεί το 1921 και απευθύνονταν αρχικά στους μειονοτικούς πληθυσμούς της παλιάς τσαρικής Ρωσίας. Πολύ γρήγορα φιλοξένησαν φοιτητές και φοιτήτριες από διαφορετικά σημεία του ορίζοντα. Το ιστοριογραφικό ενδιαφέρον για το ΚΟΥΤΒ είναι έντονο τα τελευταία χρόνια. Ενδεικτικά: J. H. Meyer, «Children of Trans-Empire...», ό.π.: Lana Ravandi-Fadai, «“Red Mecca” - The Communist University for Laborers of the East (KUTV): Iranian Scholars and Students in Moscow in the 1920s and 1930s», π. *Iranian Studies*, τ. 48/5, 2015, σ. 713-727· Masha Kirasirova, «The “East” as a category of Bolshevik Ideology and Comintern Administration», π. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, τ. 18/1, 2017, σ. 7-34.

20. J. Degras, *The Communist International*, ό.π., σ. 162.

21. Mark Mazower, *Κυβερνώντας τον Κόσμο. Η ιστορία μιας ιδέας*, Μετάφραση: Ελένη Ασπερίου, Αθήνα 2013, σ. 154-188, ιδίως σ. 173-180 και A. James McAdams, *Vanguard of the Revolution: the Global Idea of the Communist Party*, Princeton University Press, 2017.

ζητήσεις για τη δυνατότητα μιας διεθνικής οργάνωσης του κόσμου.²¹ Και την ίδια στιγμή, η αρχιτεκτονική αυτή διαμορφώνει μιαν ανάλογη πολιτική ταυτότητα: εκείνη του διεθνικού κομμουνιστή, που έχοντας γνωρίσει τη χώρα της επανάστασης ταξιδεύει στον χώρο, υπερβαίνει τα εθνικά όρια, μεταφέρει μιαν αποκαλυπτική γνώση και πολιτική πρακτική.

Στο ενιαίο κομμουνιστικό κόμμα ολόκληρου του κόσμου ένας εικοσιτριάχρονος νεαρός μπορεί να αναχωρήσει από τη Μόσχα στα τέλη του 1922 και σε λίγους μήνες να βρίσκεται στην ηγεσία ενός τμήματος της Διεθνούς που έως εκείνη τη στιγμή του ήταν παντελώς άγνωστο. Αυτή ήταν η περίπτωση του Σεραφείμ Μάξιμου – του πρώτου που άνοιξε το δρόμο διασύνδεσης της Μόσχας με την Αθήνα. Η αυτοβιογραφική του αφήγηση εδώ είναι εξαιρετικά κρυπτική. Ο Μάξιμος πρέπει να βρισκόταν ήδη στη Μόσχα όταν έφτασαν εκεί οι σύντροφοί του – πιθανότατα η παρουσία του να σχετίζεται με τις προπαρασκευαστικές εργασίες του τέταρτου συνεδρίου της Διεθνούς. Στο ίδιο κλίμα αναχώρησε πρώτος από όλους. Είναι ένα ξεχωριστό ταξίδι – ο Μάξιμος διέσχισε με τρένο την ανατολική και κεντρική Ευρώπη, ενώ στη συνέχεια οι σύντροφοί του χρησιμοποίησαν τον διάυλο της Μαύρης Θάλασσας για να φτάσουν στην Ελλάδα. Αν και ο Μάξιμος δεν είχε επισκεφτεί ποτέ την ελληνική επικράτεια, ήξερε πού έπρεπε να κατευθυνθεί: στην έδρα του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (Κομμουνιστικού). Ακολουθεί μια πορεία μετεωρικής ανόδου στον εσωτερικό μηχανισμό: αρχικά ανέλαβε την καθοδήγηση της κομματικής οργάνωσης στην Καβάλα, στη συνέχεια της νεολαίας και τον Σεπτέμβριο του 1923, στα εικοσιτέσσερά του, ο Μάξιμος είναι ένα από τα τέσσερα μέλη της νέας Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος.²²

Τον Απρίλιο του 1924 ακολούθησε μια δεύτερη αποστολή από τη Μόσχα. Αυτή αποτελούνταν από μέλη της ομάδας της Κωνσταντινούπολης που είχαν παρακολουθήσει μαθήματα στις διεθνείς κομματικές σχολές. Οι ελληνικής καταγωγής πρόσφυγες εντάχθηκαν σε τμήματα ανάλογα με τις μορφωτικές και κυρίως τις γλωσσικές τους αποσκευές. Έτσι ο απόφοιτος της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης Κώστας Σκλάβος (γενν. Σμύρνη, 1901) εντάχθηκε το καλοκαίρι του 1922 στο γερμανικό τμήμα του Κομμουνιστικού Πανεπιστημίου των Εθνικών Μειονοτήτων της Δύσης (KOINMZ), ενώ δύο ναυτεργάτες, ο εικοσάχρονος Νίκος Ζαχαριάδης (γενν. Αδριανούπολη, 1903) και ο τριαντάχρονος Νίκος Νικολαΐδης (γενν. Τήνος, 1893), που γνώριζαν κάποια ρωσικά, γράφτη-

22. «Ανακοίνωσις: το Εκλογικόν συνέδριον», στο: *Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας: Επίσημα Κείμενα*, τ. Α', 1918-1924, Αθήνα, 1974, σ. 325.

καν λίγο καιρό μετά στο ανάλογο πρόγραμμα του Κομμουνιστικού Πανεπιστημίου των Λαών της Ανατολής, στο ΚΟΥΤΒ.²³ Η παρακολούθηση ήταν αποσπασματική: τα μαθήματα υπάκουαν σε κάποιες βασικές παραδοχές και κυρίως στο αίσθημα του κατεπείγοντος – άνθρωποι έρχονταν και έφευγαν, καθώς οι ανάγκες του κινήματος απαιτούσαν να βρεθούν αλλού.

Τίποτα δεν μαρτυρεί την ατμόσφαιρα αυτή όσο τα έγγραφα τη στιγμή της αναχώρησης. Η αίτηση του Νικολαΐδη και του Ζαχαριάδη είναι ένα χειρόγραφο σημείωμα σε ένα μικρό χαρτί με το οποίο δηλώνουν –από κοινού– την επιθυμία τους να αναχωρήσουν με προορισμό την Ελλάδα προκειμένου να εργαστούν κομματικά. Στο περιθώριο του χαρτιού, με κόκκινη μελάνη, το αίτημα εγκρίνεται.²⁴ Τις ίδιες μέρες ο Σκλάβος κατέθετε μια ανάλογη αίτηση: αυτό που ζητούσε ήταν φύλλο πορείας, τρόφιμα και «ένα κουστούμι γιατί δεν έχω να ντυθώ».²⁵ Η γραφειοκρατία αποτυπώνει την εμπέδωση της επαγγελματικοποίησης των νέων επαναστατών: οι αιτούντες ζητούν την άδεια της Διεθνούς για να μετακινηθούν, προμηθεύονται από τους μηχανισμούς της τα αναγκαία, πληροφορούνται από αυτήν για το δρομολόγιο το οποίο πρόκειται να ακολουθήσουν. Τον Απρίλιο του 1924 πέντε μέλη (Νικολαΐδης, Σκλάβος, Ζαχαριάδης, Κρητικός και Μενεγάκης) της παρέας της Πανεργατικής επιβιβάστηκαν σε ένα πλοίο στην Οδησό με προορισμό την Ελλάδα: έναν μήνα πριν η Ελλάδα και η Σοβιετική Ένωση είχαν εγκαινιάσει διπλωματικές σχέσεις και καράβια προσφύγων αναχωρούσαν από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας με προορισμό το λιμάνι του Πειραιά.

Το κομμουνιστικό κίνημα των αρχών της δεκαετίας του 1920 είναι μια υπόθεση ανοιχτή. Οι άνθρωποι αυτοί προσκομίζουν στην Αθήνα το εμπειρικό φορτίο τους από τις σχέσεις τους με την Κομμουνιστική Διεθνή και λειτουργούν προωθητικά για τη σύνδεση του κόμματος με το ενιαίο κομμουνιστικό κόμμα ολόκληρου του κόσμου. Είχαν μαζί τους ένα κομμάτι χαρτί με τη σφραγίδα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. Και αυτό αρκούσε. Η αυθεντία που προέκυπτε από τη σοβιετική τους εμπειρία και η προσήλωση στην κομματική δουλειά υπήρξαν τα διαβατήρια για την άνοδό τους στην ιεραρχία του ελληνικού κομμουνισμού. Ο Κώστας Σκλάβος υπέγραψε τον Δεκέμβριο του 1924 το πρώτο του κείμενο στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* για την ελληνική βιομηχανία.²⁶ Από τον επό-

23. Για τον Κωνσταντίνο Σκλάβο, RGASPI 495/207/172. Για τον Νίκο Νικολαΐδη, RGASPI 495/207/230. Για τον Νίκο Ζαχαριάδη, βλ. «Ο Νίκος Ζαχαριάδης αυτοβιογραφείται», *ό.π.*

24. RGASPI 495/207/230, σ. 3.

25. RGASPI 495/207/172, σ. 19.

26. Κώστας Σκλάβος, «Η ελληνική βιομηχανία», *Κομμουνιστική Επιθεώρησης*, τχ. 12, Δεκέμβριος 1924, σ. 385-389.

μενο μήνα ο εικοσιτριάχρονος συντάκτης εμφανίζεται ως υπεύθυνος του θεωρητικού περιοδικού του Κομμουνιστικού Κόμματος. Ο Νίκος Ζαχαριάδης την ίδια περίοδο βρισκόταν ήδη στην καθοδήγηση της Κομμουνιστικής Νεολαίας στη Θεσσαλονίκη. Ο Σεραφείμ Μάξιμος τον Φεβρουάριο του 1924 είναι ένα από τα τρία μέλη της επιτροπής που ανέλαβε την προετοιμασία του κρίσιμου συνεδρίου για την κομμουνιστικοποίηση του κόμματος. Το 1927, στο τρίτο συνέδριο του ΚΚΕ, τέσσερα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής προέρχονταν από τη Σοβιετική Ένωση: Κώστας Ευτυχιάδης (ή Κωνσταντίν Κορκόζωφ), Σεραφείμ Μάξιμος, Κώστας Σκλάβος, Νίκος Νικολαΐδης. Στο εσωτερικό του κόμματος όλοι ήξεραν την προέλευσή τους, αλλά ελάχιστοι γνώριζαν περισσότερες λεπτομέρειες. Η αφετηρία και η διαδρομή των «κούτβηδων» ήταν μια βαθιά εσωτερική γνώση, που θεμελίωσε με τη σειρά της μια μακρά γενεαλογία σιωπής γύρω από το ζήτημα. Η άφιξη από τη Μόσχα δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί στις σελίδες του κομματικού τύπου, να διαφημιστεί στα βιογραφικά των στελεχών, να αποκαλυφθεί στις κομματικές συνεδριάσεις. Αρκούσε η επίγνωση ότι ο τάδε ή ο δεινά σύντροφος είχε έρθει από «εκεί».

Θα πρέπει όμως να το σκεφτούμε και ανάποδα: το πώς δηλαδή το ενιαίο αυτό κόμμα με έδρα τη Μόσχα στηρίζεται ή εμπιστεύεται έναν άνθρωπο μέσα από μια φευγαλέα διασταύρωση, την τυχαιότητα του ταξιδιού, τη διαβεβαίωσή του ότι θα μεταφέρει το μήνυμα στον προορισμό του. Η περίπτωση του Σεραφείμ Μάξιμου εγγράφεται στην ανάδυση ενός τύπου επαναστάτη στον οποίο συνυπάρχει η ρομαντική διάσταση της πολιτικής στράτευσης με τη νεωτερική οργανωτική τεχνογνωσία που κληροδοτεί το υπόδειγμα των μπολσεβίκων. Το ενοποιητικό νήμα της μορφής αυτής είναι η διεθνική σύλληψη της επαναστατικής πράξης. Σε ένα αυτοβιογραφικό σημείωμα, ο Γιάννης Μιχαηλίδης, ένας άλλος από την ομάδα των Κωνσταντινουπολιτών που έπαιξε σημαντικό ρόλο στον ελληνικό μεσοπολεμικό κομμουνισμό, αναφέρεται στις διαδοχικές κομματικές του ιδιότητες: επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος Τουρκίας, μέλος του κόμματος των μπολσεβίκων, φτάνοντας στην Ελλάδα «πέρασα στο ΚΚΕ».²⁷ Η χρήση του πέρασα —μια λέξη της κομματικής αργκό— αντανάκλα ένα συνεχές, όπου η εναλλαγή των γεωγραφικών τόπων και των κομματικών ταυτοτήτων είναι αδιάκοπη και σχεδόν αδιάφορη. Το κύριο είναι η κομμουνιστική ιδιότητα.

Η ταχύτατη ενσωμάτωση των επαγγελματιών επαναστατών στον κομματικό ιστό φωτίζει τα χαρακτηριστικά του. Ο ελληνικός κομμουνισμός ήταν ένα μικρό και μεταβαλλόμενο οικοσύστημα: οι στατιστικές καταγραφές αναφέρονται σε χίλια ή δύο χιλιάδες μέλη, αλλά δίχως να αποτιμούν τη διαρκή εναλλαγή ανάμεσα

27. RGASPI 495/207/144, σ. 54.

σε εκείνους που οργανώνονται και εγκαταλείπουν, ιδιωτεύουν και διαγράφονται. Δεν πρόκειται για ένα κίνημα με ιστορικές ρίζες. Και αυτό εξηγεί την ευκολία με την οποία άνθρωποι που φτάνουν στην Αθήνα «χτες», την επόμενη μέρα εμφανίζονται σε θέσεις ευθύνης. Η ρευστότητα του ελληνικού κομμουνισμού συμβαδίζει με την πολιτική αστάθεια και την κοινωνική αναταραχή. Το πλήθος των προσφύγων, οι αφίξεις πλοίων στον Πειραιά, η πολιτική της μαζικής πολιτογράφησης επέτρεπαν στους επαγγελματίες της επανάστασης να κινηθούν με άνεση στον χώρο, να επινοήσουν εξ αρχής την ταυτότητά τους, να εμφανιστούν αίφνης σε μια εργατική συγκέντρωση ή σε μία κομματική συνεδρίαση. Είναι ζωές που συντονίζονται με τον ρυθμό της ιστορικής στιγμής – η άφιξη τους δεν προξενεί εντύπωση μέχρι που οι δράσεις τους να τους καταστήσουν ορατούς στους συντρόφους και στους διώκτες τους.

Η συνάντηση των κομμουνιστών από τη Σοβιετική Ένωση με τους παλιούς πολεμιστές και τη νέα εργατική βάρδια των προσφύγων ήταν καθοριστική στη διαμόρφωση του εσωκομματικού πεδίου και στην περιθωριοποίηση της ιδρυτικής γενιάς του ΣΕΚΕ, που είχε μετριοπαθέστερες θέσεις. Είναι μια κοινή εμπειρία των κομμουνιστικών κομμάτων· η νεολαία λειτουργεί ως η προωθητική δύναμη της εσωτερικής τους ριζοσπαστικοποίησης, μέσα από τον ανίκητο συνδυασμό της δογματικής επιμονής και της ολόψυχης αφοσίωσης.²⁸ Η διαδρομή ανθρώπων όπως ο Σεραφείμ Μάξιμος υπογραμμίζει ότι ο μετασχηματισμός του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ήταν προϊόν της ιστορικής αναστάτωσης, της γεωπολιτικής αστάθειας, της γενικευμένης κινητικότητας στον απόηχο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Οι άνθρωποι που πρωταγωνίστησαν στη ριζοσπαστικοποίηση του κόμματος και διαμόρφωσαν τις πολιτικές της μπολσεβικοποίησης υπήρξαν τέκνα της ιστορικής αναταραχής στον απόηχο του παρατεταμένου πολέμου. Υπό την οπτική αυτή, ο ελληνικός κομμουνισμός δεν είναι απλά διεθνικός επειδή οι διακηρύξεις του περιέχουν τα αναμενόμενα μοτίβα του διεθνισμού, της ταύτισης με τη Σοβιετική Ένωση και την προοπτική της παγκόσμιας επανάστασης. Η διεθνικότητά του προκύπτει ταυτόχρονα από τις εμπειρίες και τις διαδρομές των φυσικών του πρωταγωνιστών.

28. Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία. Ιστορία της ευρωπαϊκής Αριστεράς*, τ. Β', 1923-2000, Μετάφραση: Θανάσης Κατσίκερος, Αθήνα, 2010, σ. 468-474.

III

Η αφήγηση του Σεραφείμ Μάξιμου σταματά την πρώτη Μαΐου του 1924. Δεν μπορούμε φυσικά να ξέρουμε αν θα συνέχιζε ή όχι. Αλλά φαίνεται —μέχρι να μάθουμε κάτι διαφορετικό— ότι εδώ βάζει μία τελεία. Πιστεύω ότι είναι μια συνειδητή επιλογή. Το 1924 στην ιστορία του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος είναι συνυφασμένο με τον θάνατο του Βλαδίκιμ Λένιν και την απαρχή της ιστορικής ρήξης στο κόμμα των μπολσεβίκων, που χάρη στη δομή της Διεθνούς τέμνει στη συνέχεια όλα τα τμήματά της. Πρόκειται για το σημείο όπου η επαναστατική πλημμυρίδα έχει υποχωρήσει οριστικά και η μπολσεβικοποίηση μετασχηματίζεται στην απόλυτη συνταύτιση με τις νέες προτεραιότητες των Ρώσων κομμουνιστών, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στη «θεωρία του σοσιαλισμού σε μία μόνο χώρα». Προκείμενη της ήταν η επαναδιατύπωση της αρχιτεκτονικής του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. «Διεθνιστής», έγραφε ο Ιωσήφ Στάλιν, είναι εκείνος «που είναι πρόθυμος να υπερασπιστεί τη Σοβιετική Ένωση δίχως επιφυλάξεις, δίχως δισταγμούς και όρους, επειδή η Σοβιετική Ένωση είναι το θεμέλιο του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος».²⁹

Σταματώντας την αφήγησή του τον Μάιο του 1924, ο Μάξιμος αποφεύγει να αναφερθεί στην τρίτη —και τελευταία— επίσκεψή του στη Μόσχα το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, προκειμένου να εκπροσωπήσει —με τον Παντελή Πουλιόπουλο— το ελληνικό τμήμα στο πέμπτο συνέδριο της Διεθνούς. Στο συνέδριο εκείνο ο Μάξιμος υποστήριξε τον ενεργητικό συγχρονισμό του ελληνικού Κομμουνιστικού Κόμματος με τις θέσεις της Διεθνούς γύρω από το ζήτημα της Μακεδονίας και της Θράκης.³⁰ Τις ημέρες της παραμονής του στη Μόσχα ο Μάξιμος κατέθεσε επίσης μια καινοτόμο πρόταση για την προώθηση της πολιτικής της μπολσεβικοποίησης: ζήτησε από το σοβιετικό κόμμα να οργανώσει την άμεση αποστολή μιας ομάδας κομμουνιστών από τις ελληνικές κοινότητες της Μαύρης Θάλασσας στην Ελλάδα.³¹ Οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν πρόσφυγες· ήταν Σοβιετικοί πολίτες. Η μπολσεβικοποίηση θα είχε ως φυσικούς φορείς εκείνους που ήδη κατείχαν τον εσωτερικό κώδικα του κόμματος των μπολσεβίκων. Ήταν μια σκέψη που παραπέμπει στον πυρήνα της λενινιστικής αντίληψης για τη διαμόρφωση της σοσιαλιστικής συνείδησης της εργατικής τάξης ως μιας διαδικασίας που

29. Silvio Pons, *Global Revolution: a History of International Communism*, Oxford University Press, 2014, σ. 43.

30. Ενδεικτικά βλ. Αλέξανδρος Δάγκας - Γιώργος Λεοντιάδης, *Κομιντέρν και Μακεδονικό ζήτημα. Το ελληνικό παρασκήνιο, 1924*, Θεσσαλονίκη 2008.

31. RGASPI 495/207/399, σ. 3 και σ. 6.

«έρχεται από τα έξω».³² Μια ομάδα ανθρώπων «από έξω» θα διασφάλιζε τον μετασχηματισμό του κόμματος σε τμήμα του ενιαίου κομμουνιστικού κόμματος ολόκληρου του κόσμου.

Η κατάληξη αυτού του εγχειρήματος δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Όμως το αίτημα του Μάξιμου —το οποίο επανέλαβε η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ στα τέλη του 1924— εισακούστηκε. Το 1925 ένας νέος άνδρας έφτασε στην Αθήνα. Ο Κωνσταντίν Κορκόζωφ (γενν. Καρς, 1902) είχε σπουδάσει στο θεολογικό σεμινάριο της Τυφλίδας —από το οποίο είχε περάσει χρόνια πριν ο Ιωσήφ Στάλιν— και ήταν από το 1920 μέλος του κόμματος των μπολσεβίκων. Με τη λήξη του Εμφυλίου μετακόμισε στη Μόσχα, παρακολούθησε μαθήματα στην κομματική σχολή Σβελντρόφ και είχε κεντρική θέση στη μικρή κοινότητα των Ελλήνων κομμουνιστών της πόλης. Στην Αθήνα ο Κορκόζωφ απέκτησε μια νέα ελληνική ταυτότητα. Με το όνομα Κώστας Ευτυχιάδης ανέλαβε την καθοδήγηση της ευαίσθητης κομματικής οργάνωσης στη Μακεδονία και από τον Μάρτιο του 1927 ήταν ένας από τους επτά στο Πολιτικό Γραφείο του κόμματος.³³ Δεν ήταν ο μόνος. Ταυτόχρονα, το αίτημα που διατύπωσε ο Μάξιμος οδήγησε στην ίδρυση του πρώτου ελληνικού κύκλου στο Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο των Λαών της Ανατολής (ΚΟΥΤΒ). Από το σημείο αυτό και για τα επόμενα χρόνια οι σχέσεις μεταξύ του ελληνικού τμήματος και του κέντρου της Διεθνούς αποκτούν μια νέα διάσταση, καθώς μέσα στα χρόνια διαμορφώνεται ένας σταθερός διάυλος γύρω από το ταξίδι κομματικών στελεχών ανάμεσα στα δύο γεωγραφικά σημεία.

Ο Μάξιμος επιλέγει να μην αναμετρηθεί με τα δύσβατα ερωτήματα που δεν θα μπορούσε να παρακάμψει συνεχίζοντας την αφήγησή του. Το πρώτο σχετίζεται με τον εσωτερικό κόσμο του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, και ειδικότερα την απαρχή της κρίσης που καθόρισε τις δικές του προσωπικές επιλογές. Το 1924 είναι η απαρχή των περιπλοκών εκείνων που με τη σειρά τους οδήγησαν στη διαγραφή τμήματος της γενιάς των ανθρώπων που είχε πρωταγωνιστήσει στη ριζοσπαστικοποίηση του ΣΕΚΕ, στην εμπέδωση των πολιτικών της μπολσεβικοποίησης και της οργανικής υπαγωγής στις ιδεολογικές ορίζουσες της Διεθνούς. Το δεύτερο είναι ακόμα πιο σύνθετο: η άφιξη των στελεχών από τη Σοβιετική Ένωση και η κομματική θέση γύρω από την αυτονομία της Μακεδονίας συγκρότησαν τον θεμέλιο λίθο του μεσοπολεμικού αντικομμουνισμού: την κατάδειξη της μη ελληνικότητας του ελληνικού κομμουνισμού. Οι άνθρωποι

32. Β. Ι. Λένιν, *Τι να κάνουμε; Τα φλέγοντα ζητήματα του κινήματός μας*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1976.

33. Για τον Κωνσταντίν Κορκόζωφ (Κώστα Ευτυχιάδη): RGASPI 495/207/339. Βλ και τις ειρωνικές επιστημονικές του Ελευθέριου Σταυρίδη, *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ από της ιδρύσεώς του έως το 1950*, Αθήνα 1953, σ. 302-306.

με τις άγνωστες διαδρομές, τα ξενικά επίθετα και τα πολλαπλά ψευδώνυμα, οι απόφοιτοι των κομματικών σχολών της Μόσχας προσωποποιούν την εξωελλαδική –και συνωμοτική– διάσταση του κινήματος. Στην εξίσωση αυτή το Μακεδονικό –όπως ξέρουμε από την αντοχή του στο χρόνο– είναι ο κρίσιμος καταλύτης: οι επικίνδυνοι «ξένοι» αποσκοπούν στην απόσπαση τμήματος της ελληνικής επικράτειας. Πρόκειται για τη μετεξέλιξη μιας συλλογιστικής που λίγα χρόνια πριν ταύτιζε την εμφάνιση του ελληνικού σοσιαλισμού με την παγκόσμια εβραϊκή συνωμοσία και παρουσίαζε τον Αβραάμ Μπεναρόγια ως πράκτορα αλλότριων δυνάμεων που αποσκοπούσε στην αποσταθεροποίηση των πρόσφατων κατακτήσεων του ελληνικού κράτους.³⁴ Το 1924 ο Μπεναρόγια είναι παρελθόν για το κομμουνιστικό κίνημα. Οι νέοι Μπεναρόγιας είναι οι πρόσφυγες εκ Ρωσίας, τα στελέχη από τις κοινότητες της Μαύρης Θάλασσας, οι σύντροφοι του Σεραφείμ Μάξιμου.

Ο Μάξιμος φτάνοντας στο σημείο αυτό, σταματά. Είναι η δική του γραμμή άμυνας. Γραμμή άμυνας που φωτίζει τη δική του ιδιαίτερη σχέση με τον κόσμο του ελληνικού κομμουνισμού. Ο Μάξιμος διαγράφηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας το 1928. Τριάντα χρόνια μετά, το 1958, έχει διανύσει μια εντυπωσιακή διαδρομή. Κύριο στοιχείο της είναι η διαμόρφωση μιας «ιδιότυπης» –όπως εύστοχα την έχουν ονομάσει η Άννα Ματθαίου και η Πόπη Πολέμη– σχέσης με το κόμμα αυτό.³⁵ Ο Μάξιμος είναι ένας «πρώην κομμουνιστής». Ο Ψυχρός Πόλεμος υπήρξε η εποχή του πρώην κομμουνιστή. «Το προβληματικό παιδί της σύγχρονης πολιτικής» εμφανίζεται σε κάθε γεωγραφικό σημείο του πλανήτη.³⁶ Η παγκόσμια κοινότητα των πρώην περιλαμβάνει πολύ διαφορετικές περιπτώσεις, αλλά υπάρχει ένα συνεκτικό στοιχείο: αυτό της αποκάλυψης. Οι πρώην κομμουνιστές διαθέτουν αυτό που στερούνται οι υπόλοιποι μελετητές του κομμουνιστικού φαινομένου: την εσωτερική εκείνη γνώση που μετασχηματίζει τις θεωρητικές έννοιες σε βίωμα, ερμηνεύει την ελκτική δύναμη, επισημαίνει τις χαραμάδες στην εσωτερική του συνοχή, διαβλέπει τις επόμενες κινήσεις του. Ο λόγος των πρώην κομμουνιστών είναι πρωτοπρόσωπος. Το απόλυτο πρότυπο υπήρξε η εξαιρετική συλλογή *The God that Failed* του 1950 στην οποία τρεις κομματικοί διανοούμενοι (και τρεις συνοδοιπόροι) αφηγήθηκαν τη δική τους πορεία μέσα στο επαναστατικό κίνημα.³⁷

34. Ενδεικτικό κείμενο αυτής της αντίληψης, Αριστείδης Ανδρόνικος, *Τι έστι μπολσεβικισμός*, Αθήνα 1925.

35. Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, «Ο Σεραφείμ Μάξιμος στα ΑΣΚΙ», π. *Αρχειοτάξιο*, τχ. 3, 2001, σ. 77.

36. Isaac Deutscher, «The Ex-Communist's Conscience», *Russia in Transition and Other Essays*, Coward-McCann, 1957, σ. 223-236.

37. Richard Crossman (επιμ.), *The God that Failed*, Hamilton, 1950.

Ο Μάξιμος –βιογραφικά και διανοητικά– θα μπορούσε να ανήκει σε αυτήν την παρέα. Αυτό είναι που οδηγεί τον συντάκτη της *Μακεδονίας* να δημιουργήσει την προσδοκία της αποκάλυψης – «Ο Σεραφείμ Μάξιμος αποκαλύπτει...». Ο Μάξιμος διαψεύδει αυτήν την προσδοκία. Όσα αναφέρει είναι απολαυστικά στην ανάγνωση, χρήσιμα στον σημερινό ιστορικό μελετητή, ενδεχομένως βοηθητικά στο να συνδέσουν μερικές επιμέρους τελείες οι διωκτικές αρχές της εποχής. Αλλά όχι κάτι περισσότερο από αυτό. Ο αφηγητής δεν προχωρά στη συγκλονιστική στιγμή της δικής του ρήξης με το κόμμα, δεν σχολιάζει τις πιο εσωτερικές πτυχές της κομμουνιστικής συγκρότησης της δεκαετίας του 1920, δεν διατυπώνει κρίσεις για κατοπινές επιλογές που σφράγισαν την πορεία της χώρας. Ο λόγος είναι απλός. Ο Σεραφείμ Μάξιμος μέχρι το τέλος της ζωής του διεκδίκησε να έχει σχέση με το κόμμα αυτό. Όχι θεωρητικά. Από το τέλος του πολέμου ενσωματώνεται στον διεθνή μηχανισμό που ενημερώνει για την ελληνική υπόθεση και η ενσωμάτωση αυτή τον οδηγεί αρχικά στο Παρίσι, στη συνέχεια στην Πράγα και στο τέλος στη Βιέννη. Εδώ υπάρχει κάτι κρίσιμο. Μία σχέση προϋποθέτει δύο. Και η ιδιοτυπία εν τέλει του Μάξιμου δεν είναι η δική του επιθυμία, αλλά η αποδοχή του από τον βαθύ εσωτερικό μηχανισμό του κόμματος. Το καλοκαίρι του 1948, ο Σεραφείμ Μάξιμος γράφει στον Νίκο Ζαχαριάδη σε μια αποστοφή της επιστολής τον προσφωνεί «Νικολάκη». Ποια άραγε διασταύρωση στα γραφεία της Πανεργατικής επιτρέπει αυτήν την μοναδική οικειότητα; Στη συνέχεια σχολιάζει κάτι για την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση και προσθέτει μια πληροφορία που υπογραμμίζει το κοινό παρελθόν «θυμάσαι του Κεμάλ την περίπτωση;».³⁸

Την ίδια στιγμή όμως που η σχέση είναι αυτή, ο Μάξιμος δεν είναι ποτέ ξανά εντός του μηχανισμού. Δεν ήταν ο μισθωτός γραφιάς ή ο κομματικός διανοούμενος, και αυτός είναι ο λόγος που αναζήτησε την επιβίωσή του σε συνεργασίες όπως αυτή του 1957-1958. Συγχρόνως όμως αυτή η ιδιότυπη σχέση του επιτρέπει να αποδεσμευτεί από τους μηχανισμούς λογοκρισίας και κυρίως της αυτολογοκρισίας των κομματικών μελών και στελεχών. Στην αφήγησή του δεν υπάρχει τίποτα που να παραπέμπει στις ιστορικές νομοτέλειες, στο πομπώδες και στο ηρωικό, στα βαρετά κατεβατά των αντικειμενικών συνθηκών και των υποκειμενικών αδυναμιών. Αντίθετα, η απολαυστική του αφήγηση επιμένει στο απρόβλεπτο, στο περιπετειώδες, στην ανθρωπολογική παρατήρηση και στη στοχαστική κρίση. Είναι μια προσεκτική αφήγηση. Τραβάει σε μάκρος –όπως οι μυθιστοριογράφοι που χρησιμοποιούσαν τις εφημερίδες για βιοποριστικούς σκοπούς–, προσφέρει άφθονες λαβές που συγκινούν αναγνώστες με κοινά βιώματα

38. Α. Ματθαίου - Π. Πολέμη, *ό.π.*, σ. 85.

από τον παλιό ελληνικό κόσμο της Ανατολικής Θράκης και της Κωνσταντινούπολης, γίνεται εξαιρετικά κρυπτική όταν πρέπει να αναμετρηθεί με τις πιο περίπλοκες εσωτερικές πτυχές της προσωπικής του ιστορίας —όπως η απόφαση της μετάβασης του στην Ελλάδα— που διαπλέκονται με τις απόκρυφες ιστορίες του κομματικού οργανισμού.

Οι Αναμνήσεις του Σεραφείμ Μάξιμου κλείνουν με τη σκηνή της δολοφονίας ενός νεαρού εργάτη την Πρωτομαγιά του 1924. Έτσι είχαν ξεκινήσει. Με μία άλλη δολοφονία: του παππού του πατέρα του «για κομματικά» στα χρόνια της ελληνικής επανάστασης. Είναι μια ιστορία που είχε στοιχειώσει το νεαρό χωριό-τόπαιδο στη Γάννο της Θράκης. «Ήταν σαν να σε καλούσε μια φωνή και να σου έλεγε “Μην τα ξεχνάς”» (εδώ, σ. ??). Ο Σεραφείμ Μάξιμος δεν ξέχασε. Το κείμενό του είναι μια διαρκής υπόμνηση της βίας, της αναστάτωσης, της αναταραχής και της αναμέτρησης των ανθρώπων με τους καταναγκασμούς, τις διαψεύσεις και τις προσδοκίες τους. Και είναι και κάτι ακόμα: ο θάνατος του νεαρού εργάτη από τις σφαίρες της αστικής δημοκρατίας τον Μάιο του 1924 —ο Μάξιμος επιμένει στο πώς η γένεση της αβασίλευτης δημοκρατίας σφραγίζεται από την επίθεση στους εργάτες— είναι ένα αιχμηρό σχόλιο —ένα «μην τα ξεχνάς»— για την αδυναμία ή απροθυμία, εν τέλει, του ελληνικού αστισμού να συνομιλήσει με τις αγωνίες, τις διεκδικήσεις και τις επιδιώξεις του ελληνικού κομμουνισμού.

ΚΩΣΤΗΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ